

■ ІСТОРИЯ ■ ІСТОРІЯ ■ HISTORY ■

УДК(UDC) 327(091)(37:355/358)«0114/0117»

DOI: 10.26565/2309-6608-2018-16-02

«Tumultus Iudaicus»? Парфянська кампанія Траяна та повстання 116–117 рр. н. е. у Месопотамії

Віктор Гуменний

У статті розглядається інтерпретація повстання 116–117 рр. н. е. яке спалахнуло на новоприєднаній до Римської імперії території Месопотамії під час Парфянської кампанії Марка Ульпія Траяна. Серед античних та візантійських авторів не було єдності як щодо опису подій повстання, так і стосовно його причин та складу учасників, що створює для дослідників значні труднощі. Одна з можливих інтерпретацій цих подій передбачає зв'язок між подіями у Месопотамії та єврейськими повстаннями проти Риму, які у 115–117 рр. н. е. спалахнули у Єгипті, Кіренаїці та на Кіпрі. Автором здійснена спроба співставити наративи Євсевія Кесарійського та Діона Кассія. Перший у своїй «Хроніці» згадує про єврейське повстання у Месопотамії. У пізніше написаній «Церковній історії» Євсевій відходить від концепції повстання і згадує лише про превентивну акцію римських сил на чолі з Лузієм Квіетом проти єврейського населення провінції. Про репресії проти євреїв згадують також «Хроніка Зукніна» та Никифор Калліст у своїй «Церковній історії». Натомість Діон Кассій характеризуючи повстання на новоприєднаних територіях не говорить про його специфічний єврейський характер. На нашу думку, пізній Євсевій і інші джерела могли зафіксувати заходи римлян, які побоювались поширення повстання євреїв на територію Месопотамії, самі ж повстання у Месопотамії, скоріш за все були виступами поліетнічного місцевого населення, серед якого ймовірно були і євреї, проти римської політики на територіях нових провінцій. Автор доводить, що існуюча джерельна база не дозволяє говорити ні про особливу роль єврейського населення Месопотамії у цьому повстанні, ні про зв'язок антиримських виступів з повстаннями євреїв у Середземномор'ї у 115–117 р. н. е., які носили цілком відмінний характер.

Ключові слова: Римська імперія, Парфія, Месопотамія, єврейська діаспора, повстання.

Про автора: **Гуменний Віктор Леонідович** — кандидат історичних наук; асистент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна.

E-mail: hvltarant@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2405-1975>.

Об авторе: **Гуменный Виктор Леонидович** — кандидат исторических наук; ассистент кафедры археологии и специальных отраслей исторической науки Львовского национального университета имени Ивана Франко; ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина.

E-mail: hvltarant@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2405-1975>.

About the author: **Viktor L. Humennyi** — Candidate of Historical Sciences (PhD); Assistant at the Department of Archaeology and Special fields of History at Ivan Franko National University of Lviv; 1 Universytetska Street, Lviv, 79000, Ukraine.

E-mail: hvltarant@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2405-1975>.

© В. Л. Гуменний, 2018

имська політика щодо східного прикордоння являє собою тему, яка уже досить тривалий час потрапляє в поле зору дослідників. Основним супротивником Риму у цьому регіоні було Парфянське царство Аршакідів. У епоху Антонінів, Траян переходить до активної зовнішньої політики на Сході і у 114 р. н. е. розпочинає військову кампанію проти Парфії (Angeli Bertinelli 1976, 3–5; Chaumont 1976, 71–86; Lepper 1948, 10–19; Longden 1931, 1–35). Наслідком кампанії

стало захоплення римляни значних територіальних масивів, зокрема Вірменії та більшої частини Месопотамії.

Тим не менш, етнічна ситуація у деяких східних провінціях створювала передумови для внутрішньої напруги. У епоху ранньої імперії єврейські повстання проти Риму були досить частими і попри тези частини дослідників, зокрема радянських, про їх класовий і соціально-економічний характер (Livshits 1957), вони здебільшого носили стійкий месіанський відтінок. Не стало винятком і повстання, яке спалахнуло у східних провінціях імперії у 115–117 рр. н. е. Одночасно у 116 році у Месопотамії спалахує цілий ряд повстань, інтерпретація яких і досі викликає в історіографії певні труднощі, зумовлені здебільшого об'єктивним станом збереження джерельної бази. Хронологічно співпадаючи з повстаннями, які чітко ідентифікуються за джерельним матеріалом як єврейські, які тривали у Кіренаїці, Єгипті та на Кіпрі, повстання у Месопотамії все ж є тим випадком інтерпретація якого досі викликає значні труднощі.

Одна з найбільш популярних гіпотез про повстання на території захопленої римлянами Месопотамії, акцентує свою увагу на його ймовірних зв'язках з юдейськими повстаннями у інших східних провінціях Римської імперії. Для її аналізу слід зосередити свою увагу на специфіці наративу Євсевія Кесарійського, Никифора Калліста та цілої низки інших античних і середньовічних авторів. Реконструкція подій і характеру повстання на основі повідомлень античної та середньовічної традиції на основі виділених ознак дала підстави частині дослідників, на чому далі ми зупинимося більше детально, пов'язувати це повстання з іншими єврейськими повстаннями на Сході імперії. В історіографії до проблематики єврейських повстань зверталась ціла дослідників. Як уже відзначалось, у них немає єдиної думку стосовно того, хто підняв повстання у Месопотамії і скільки повстань взагалі було. М.-Л. Шамон припустила що повстання євреїв і місцевого населення розпочались синхронно (Chaumont 1976, 72), Р. Лонгден пропонував датувати повстання євреїв хронологічно пізніше ніж повстання місцевого населення (Longden 1931, 15–21), Е. Чіжек ж вважав, що повстання євреїв було більш раннім ніж повстання іншого єврейського населення (Cizek 1994, 376–385). Г. Алон відкинув концепцію двох повстань і на його думку, варто говорити про єдине повстання місцевого населення, у якому євреї взяли активну участь від самого початку (Alon 1984, 367–370).

Фрагментарність доступного джерельного матеріалу робить усі ці теорії гіпотетичними. Загалом характеризуючи історіографічні тенденції, слід відзначити що до 30-х років ХХ ст. участь євреїв у повстаннях на території Месопотамії не висвітлювалась, а більшість дослідників інтерпретували повстання спричинені Парфянською кампанією Траяна та повстання у Єгипті, Кіренаїці та на Кіпрі як два незалежні епізоди. Тенденція розглядати ці події як пов'язані найвиразніше проявилась у дослідженнях М. Пуччі Бен Зеєв (Pucci Ben Zeev 2005, 191–217). Визнаючи загалом умовний характер своєї інтерпретації, дослідниця наголошує на тому, що між двома повстаннями повинен був існувати зв'язок.

Інший блок праць складають дослідження які в центр своєї уваги брали безпосередньо римо-парфянські контакти, зокрема військову кампанію Траяна. Серед них, безперечно, слід відзначити роботи М. Ангеллі Бертінеллі (Angeli Bertinelli 1976), Ф. Леппера (Lepper 1948), Ю. Вольського (Wolski 1976; 1993) та інших авторів,

які повстання у Месопотамії розглядають лише як один з епізодів подій на Сході під час Парфянської кампанії Траяна, і вони не приділяли спеціальної уваги з'ясуванню характеру повстання.

Відомості про повстання і про Парфянську кампанію Траяна ми можемо знайти в повідомленнях наративної традиції, які залишили ціла низка давніх авторів. Саме стан збереження цих джерел і створює основні труднощі при їх аналізі. Насамперед, слід згадати Діона Кассія і його «Римську історію» (Millar 1966; Bialy 2018). На жаль, ті частини його твору, в яких описується кампанія Траяна, зокрема повстання, дійшли до нашого часу лише у фрагментарному вигляді, у епітомах візантійського часу (Bialy 2017, 5–9). Це значно утруднює як аналіз залишених ним повідомлень, так і реконструкцію подій на їх основі.

Іншим автором, праця якого, скоріш за все, слугувала джерелом для Діона Кассія був Арріан з Нікомедії. Він залишив нам «Парфіку», яка також дійшла у фрагментах, здебільшого у витягах з словника візантійського часу «Суда». Окремі фрагментарні відомості нам залишили Фронтон та ціла низка інших античних авторів. Серед джерел візантійського часу виділяється Євсевій з Кесарії, і залишені ним «Хроніка» та «Церковна історія» (Wallace-Hadrill 1960, 10–13). Остання дійшла до нас також і в сирійській версії. У грекомовній традиції певні відомості залишив візантійський автор Никифор Калліст. VIII ст. н. е. датується т. зв. «Хроніка Зукніна», створена класичною сирійською мовою.

Єврейські повстання 115–116 року, які розпочались на території низки провінцій імперії, були зафіксовані як античними авторами, так і іншими джерелами. Центральним джерелом стосовно їх характеристики тут є Євсевій Кесарійський. Описуючи повстання у Кіренаїці він говорить про Лукуаса або Андреаса, який став лідером повстання (Euseb. Hist. Ess. IV, 2, 1–5). Певну інформацію нам залишили також Діон Кассій, Павло Орозій та ціла низка інших авторів. Цікавими хоча і специфічними в плані їх інтерпретації, є повідомлення які збереглися у Талмудичній традиції, зокрема в трактаті «Тааніт» Вавилонського Талмуду (Russi Ben Zeev 2005, 4–119; Kovelman 2012). Важливим є також те, що повідомлення наративної письмової традиції верифікуються значною кількістю папірологічного та епіграфічного матеріалу, зокрема ми відносно детально можемо реконструювати придушення повстання у Єгипті, особливості відбудови зруйнованих будівель у Кіренаїці та на Кіпрі, сприйняття пізньою єврейською традицією цього повстання (Russi Ben Zeev 2005). Тим не менш, при цьому наша джерельна база, попри свою чисельність, залишається фрагментованою і її можна використовувати для реконструкції локальних епізодів повстань, а створення повноцінної картини повстань все ще викликає труднощі.

Серед чітких ознак притаманних цьому повстанню виділяють значний антагонізм місцевого еллінського та римського населення і повсталих юдеїв. Повстання ймовірно носило месіанський характер і такі факти, як спроба євреїв Кіренаїки покинути провінцію і вирушити у Юдею додатково свідчить про його ідеологічний характер (Alon 1984, 112–119; Kovelman 2018, 10–19). Певні труднощі у трактуванні викликають повідомлення про вандалізм повстанців, інформація про руйнування ними храмів і громадських будівель. Подекуди ці відомості підтверджуються епіграфічним матеріалом, втім важко достеменно стверджувати якими були мотиви дій повстанців (Neusner 1969, 57). Серед інших проблемних аспектів також залишаються питання про те хто саме залучився до повстання і не менш важливо — хто з євреїв його не підтримав і чому (Neusner 1969, 60). Тим не менш, існуюча інформація здебільшого свідчить про релігійно-ідеологічний характер повстання.

Щодо повстання у Месопотамії, то єдиним античним автором, який вказує на повстання саме єврейського населення у Месопотамії під час Парфянської кампанії

Траяна є Євсевій Кесарійський. Євсевій наголошує на репресивних заходах, які Лузій Квіет вимушений був застосувати для придушення цього повстання. Іншою особливістю нарративу Євсесвія є те, що «Хроніка» і «Церковна історія» подають різні варіанти подій. Перша вказує на те, що повстання в Месопотамії почалося на 19 році правління Траяна і Лузій Квіет змушений був його придушити. У «Церковній історії» повстання ж не згадується взагалі. У Траяна було побоювання, що євреї можуть повстати, тому він вирішив організувати превентивний удар, внаслідок якого чимало євреїв загинуло (Euseb. Hist. Eccl. IV, 2, 5). Останню інтерпретацію ми зустрічаємо також у «Хроніці Зукніна» (Chronicon Pseudo Dionysianum 1927, 189; Brock 1976, 20–21; Brock 1979, 10–13). Відсутні згадки про повстання, проте є інформація про вбивства євреїв у пізніших джерелах, зокрема у творі Никифора Калліста. Без прив'язки до території Месопотамії ми бачимо згадки про репресії Лузія Квіета проти євреїв у Діона Кассія (Dio Cass. 68, 32, 3)¹. Істориками цей фрагмент трактується по-різному, адже він може бути відсилкою як до подій у Месопотамії, так і стосуватися повстань у Єгипті та Кіренаїці.

Діон Кассій, згадуючи про повстання в Месопотамії, не вказує, хто був його ініціатором. Головна проблема, яка постає перед істориком, полягає в тому, чи можна пов'язати опис єврейського повстання, про яке пише Євсевій (Euseb. Hist. Eccl. IV, 2, 5), з повстанням, про яке згадує Діон Кассій.

Важливим моментом для розуміння точок дотику текстів Діона Кассія та Євсесвія є ідентифікація джерел, на основі яких вони описували похід Траяна проти Парфії. Для Діона таким джерелом була «Парфіка» Арріана (Millar 1966, 58). Тим не менш, якщо реконструкція Герхарда Вірта правильна (Wirth 1963, 288–300), то опис війни у Арріана завершувався згадками про подорож Траяна до Перської затоки, а повстання проти римлян побіжно згадувались у невеликому епілозі у 17 книзі. У Арріана були всі причини не надто зупинятись на цих подіях, оскільки вони підважували героїчний дискурс усієї праці. Тому Арріан міг і не згадувати про євреїв як про учасників повстання, а, скажімо, лише як про жертв кампанії Квіета.

М. Пуччі Бен Зеєв вважає, що, якщо Арріан згадував про євреїв як про жертв заходів Траяна в Месопотамії, то Діон міг неправильно сприйняти цю інформацію як таку, що стосується повстань євреїв у Кіренаїці, Єгипті та на Кіпрі (Pucci Ben Zeev 2005, 207–209). На це опосередковано вказує той факт, що у Діона Кассія не згадується, де конкретно Лузій Квіет діяв проти євреїв, які стали його жертвами.

Тим не менш, опосередкованість згадок про повстання може вказувати і на той факт, що можливо нам не слід перебільшувати як масштаб повстання, так і його значення у цьому військовому конфлікті.

Євсесвія у свою чергу цікавила не стільки кампанія Траяна, скільки історія євреїв. Він подає свої відомості поза історичним контекстом. Досі не існує переконливого пояснення, чому у «Хроніці» фігурує єврейське повстання, яке зникає у «Церковній історії», яка була написана дещо пізніше. Джерелами для Євсесвія слугували відомості, які залишили Арістон з Пелли та Бруттій (Pucci Ben Zeev 2005, 203–205). Останній з них особисто брав участь у Парфянській кампанії Траяна як військовий. М. Пуччі Бен Зеєв все ж припускає інтерпретацію, за якою Євсевій міг не уважно вивчити свої джерела і описуючи акції Квіета проти євреїв не звернути увагу, що вони не мали стосунку до повстань на території Месопотамії (Pucci Ben Zeev 2005, 203–205).

¹ Dio Cass., 68, 32, 2–3: ἐν τε Αἰγύπτῳ πολλὰ ἔδρασαν ὁμοῖα καὶ ἐν τῇ Κύπρῳ, ἡγουμένου τινός σφισιν Ἀρτεμίῳνος· καὶ ἀπόλοντο καὶ ἐκεῖ μυριάδες τέσσαρες καὶ εἴκοσι. καὶ διὰ τοῦτ' οὐδενὶ Ἰουδαίῳ ἐπιβῆναι αὐτῆς ἔξεστιν, ἀλλὰ κἂν ἀνέμῳ τις βιασθεὶς ἐς τὴν νῆσον ἐκπέσῃ θανατοῦται. ἀλλ' Ἰουδαίους μὲν ἄλλοι τε καὶ Λούσιος ὑπὸ Τραϊανοῦ πεμφθεὶς κατεστρέψατο.

У «Церковній історії», опираючись уже на «Парфіку» Аппіана (Псевдо-Аппіана) (Mallan 2017, 362–381), він міг змінити свою точку зору, з огляду на відсутність конкретних відомостей, які можна було б надати своїм читачам. Також досить гіпотетичною є реконструкція логіки написання Євсевієм свого тексту. Фраза про те, що імператор побоювався, що євреї можуть атакувати інших мешканців Месопотамії (Euseb. Hist. Eccl. IV, 2, 5), також дозволяє запропонувати одну з можливих інтерпретацій подій, свідчення про які є у «Церковній історії», Хроніці Зукніна та у праці Никифора Калліста. Траян, побоюючись, що євреї Месопотамії можуть наслідувати прикладу своїх співплемінників з Єгипту, Кіренаїки та Кіпру, дійсно міг віддати наказ вжити превентивних заходів, що і знайшло відображення у свідченнях античної традиції.

Ще одним пізнім автором, який залишив нам опис парфянської кампанії Траяна був Йоанн Малала. Ймовірно, його джерелом інформації про кампанію Траяна був Арріан. Незважаючи на те, що основний масив інформації, який подає Малала, не верифікується іншими джерелами, все ж цілий ряд дослідників готові прийняти його і використовувати для підтвердження «парфянського сліду» у повстанні, яке спалахнуло в Месопотамії (Pucci Ben Zeev 2005, 197–201).

Варто зупинитись на передумовах повстання, яке спалахнуло у Месопотамії. Слід усвідомлювати, що кампанія Траяна проти парфян розпочалась у 114 р. н. е. з вторгнення римських сил у Вірменію та північну Месопотамію. До кінця 115 року, значна частина царства Аршакідів фактично опинилась під владою римлян. Римляни захопили низку північномесопотамських міст. Нам відомо про супротив Нізібіса, Сінгари, Лібани, Табети і Аденістри-Банті (Arr. Parth. fr. 7, 11; Dio Cass. 68, 22). Восени 115 року Траян оголосив про створення провінції Месопотамії та повернувся в Антіохію (Dio Cass., 68, 24). Вірменію та Месопотамію він передавав під владу римського народу (Eutrop. Brev. VIII, 3), що знайшло відображення у монетних емісіях. Так були випущені монети з легендою: «ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P. R. REDACTAE» (RIC, II, 375, 642). Саме у цей час він отримав від сенату титул «Optimus» і усьоме був проголошений імператором (Dio Cass. 68, 24).

Антична традиція не зберегла даних про організований опір парфян і, окрім згадок про кампанію Хозроя проти Манісара у нас немає жодних інших даних. Складається враження, що римлянам дозволили безперешкодно пройти і захоплювати міста, або ж оборону доручили сатрапам і васалам на зразок Мебарсапа (Wolski 1976, 119–203). Ще одним чинником могли бути проримські настрої у регіоні. Близькосхідні володіння Аршакідів не відзначались високим ступенем лояльності до своїх володарів, і в силу свого особливого суспільно-політичного та економічного розвитку більше тяжіли до історично близьких східносередземноморських центрів (Gregoratti 2012, 129–136; Sommer 2005, 97–111). Ще однією причиною такої бездіяльності парфян може бути внутрішньодинастична боротьба між Хозроєм, Вологезом II, та, можливо, Пакором. Принаймні таку реконструкцію запропонував Р. Макдовел на основі даних епіграфіки, проте вона вступає в деякі протиріччя з даними нарративної традиції (McDowell 1935, 122–126).

Таким чином, станом на кінець 115 р. н. е. римляни контролювали Вірменію та значний масив порубіжних територій у північній Месопотамії (Lepper 1948, 40). На цьому етапі військових дій стало зрозуміло, що ситуація, яка склалася є сприятливою для подальшого римського просування вглиб території Парфії. Відсутність організованого опору лише додатково посилювала у римлян впевненість у тому, що їхній рух до Перської затоки дозволить поставити під свій контроль значний масив територій, які, як уже було згадано, гіпотетично були настроєні сприятливо до римлян. Повстання проти парфян, яке почалось в Елімаїді та Персіді, дозволило римлянам

спокійно дійти до Селевкії та Ктезіфона. Маршрут Траяна на цьому етапі кампанії не до кінця зрозумілий, оскільки є згадки про його перебування в Озоргардані. Армія переправилась і рухалась уже по Євфрату (Arr. Parth. fr. 59–63). Було захоплено Дурра-Европос, де звели триумфальну арку для Траяна. Армія пройшла біля Анати (Тіру) (Arr. Parth. fr. 64). В Озоргардані було проведено огляд військ, про що повідомляє Зосім, а Амміан Марцеллін зазначає, що поміст збудований для Траяна, можна було побачити навіть у його час (Zos. III, 15, 3; Amm. Marcel. XXIV, 2, 3).

Після захоплення Ктезіфона імператор вирушив на південь на чолі флотилії з 50 кораблів (Arr., Parth. fr. 67–68). Були захоплені міста Месени в тому числі її столиця Спасіна-Харакс разом з Акрою, Оратою і Апамеєю (Angeli Bertinelli 1976, 20–40). Траян віддав наказ будувати кораблі для морської подорожі (Dio Cass., 68, 29). На березі Перської затоки ймовірно була встановлена статуя імператора. Траян пройшов Борсіппу і зупинився у Вавилоні, де здійснив жертвоприношення у кімнаті, де помер Александр Великий (Arr. Parth. fr. 70, 75; Dio Cass. 68, 27, 1a; 1; 30, 1). Було розпочато перетворення у провінціях, про які наративна традиція дає нам лише вкрай епізодичні згадки (SHA. Nadr., 21, 11–12). Зимово відбулась морська подорож принцепса Перською затокою, під час якої він жалкував, що вік не дозволяє йому повторити подвиг Александра і захопити Індію (Dio Cass. 68, 29, 1).

Діон Кассій повідомляє, що саме у цей час на новоприєднаних територіях почалися повстання (Dio Cass. 68, 29; 32) і парфяни вдалися до спроби повернути захоплену римлянами північ Месопотамії. Брат Хозроя — Мегердот (Мітрідат) повернув якусь частину території на середній течії Євфрату. Він помер, упавши зі свого коня, і його наступником став Санатрук (Dio Cass. 68, 30, 6), який завдав римлянам певних втрат. Для придушення повстання було виділено кілька груп військ (Dio Cass., 68, 30, 1). Їх очолили Лузій Квіет, Апія Максим Сантра, та Юлій Александр з Еруцієм Клавом. Апія Максима згодом розбили (Front. Princ. hist. 16; De bell. Parth. 2; Dio Cass. 68, 30, 1), а Лузій Квіет спалив Нізібіс та захопив Едессу (Dio Cass. 68, 30, 2). Еруцій Клав і Юлій Александр взяли штурмом і спалили Селевкію на Тигрі (Dio Cass. 68, 30, 2).

Загальна хронологія повстання виглядає дещо проблемно. Після захоплення Ктезіфону Траяну сенатом було надано титул Парфянського (Parthicus). Fasti Ostiensis датують цю подію зимою 116 року. Втім, присудження титулу може стосуватись і згадки Діона Кассія про надання цього титулу після захоплення Північної Месопотамії. Все це значною мірою унеможливорює точне датування захоплення Ктезіфону римськими військами. Відсутній і консенсус у датуванні подорожі принцепса до Перської затоки, втім, більшість дослідників погоджується, що це був період кінця весни-літа 116 р. н. е. Коли точно розпочалися повстання встановити важко, використовуючи «Хроніку Зукніна» можна припустити, що Едесса була захоплена між червнем 116 року і липнем 117 року. Правитель Осроени Абгар загинув, можливо, під час каральної кампанії Квіета. Нізібіс захопили в грудні 116 року, а Селевкію на Тигрі — на початку 117 року, найвірогідніше, у січні або лютому. Після захоплення Нізібіса Лузій Квіет розпочав утихомирення Осроени. Бої тривали також у Вірменії між Вологезом і намісником провінції Луцієм Катілієм Севером. Весною 117 року н. е. традиційно датуються коронація Траяном Партамаспата як царя Парфії, що з деякими зауваженнями можна прийняти як дату, під час якої повстання у новостворених провінціях мали б бути придушені.

Парфяни, вочевидь, розпочали активний спротив і на противагу Квіету Хозрой послав армію під командуванням свого сина — Партамаспата. Згодом між останнім і Санатруком виникли конфлікти, про що дізнався Траян. Він вирішив використати для своєї вигоди протиріччя між парфянськими воєначальниками і запросив Партамаспата на таємну нічну зустріч. Після неї Санатрук був розбитий і убитий. Траян зібрав у Ктезіфоні проримськи налаштовану парфянську знать і проголосив царем Партамаспата

(Dio Cass. 68, 30, 3; SHA. Nadr., 5, 4). Згодом син Санатрука — Вологез завдав цілий ряд поразок Луцію Катілію Северу і змусив римлян розпочати переговори. Траян віддав йому частину Вірменії в обмін на мир (Dio Cass. 68, 30, 6 (75, 9, 6)).

Події 116 року, можливо, проливають нам світло на загальну спрямованість парфянської стратегії цього часу. Незважаючи на те, що Хозрой розпочав контрнаступ та у охоплених війною районах почалися повстання, проте традиційна внутрішньополітична боротьба у Парфії стала фактором, який був успішно використаний римлянами. Траян зумів вловити амбіції Партамаспата. Проте коронація про римського ставленика у Ктезіфоні не допомогла виправити становище. Стало очевидним, що продовження військових дій викликає серйозні труднощі і поступово римські сили залишали завойовані території.

Діон Кассій представляє повстання як епізод Парфянської кампанії Траяна. У той час, коли Траян вирушив на південь до Перської затоки, території, які були захоплені до цього, охопило повстання. Першими постраждали римські гарнізони, які залишили у північній Месопотамії. Наступне спостереження Діона Кассія викликає деякі труднощі в інтерпретації і використовується частиною дослідників, які наполягають на єврейському характері повстання, яке вибухнуло. Він відзначає, що Траян побоювався, що парфяни також можуть підняти повстання і вирішив дати їм царя, наслідком чого стала коронація Партамаспата (Dio Cass. 68, 28, 4–30, 3). Ксифілін, вочевидь, не зафіксував значну кількість деталей, які були в оригіналі Діона Кассія (Russi Ben Zeev 2005, 194). Втім, цілком можливо, що така епізодичність викладу була і в оригінальному тексті і була пов'язана з станом інформації, яку Діон Кассій почерпнув у Арріана.

Втім, повернімось до вже згаданої інформації Діона Кассія, який вказував, що повстання підняли не парфяни¹ (Dio Cass. 68, 28, 4–30, 3). Очевидно, що, з огляду на розмір територій, захоплених римлянами, і відомостей про міста, які пізніше повстали, можна зробити висновок про те, що повстання у Месопотамії очевидно носили поліетнічний характер, а не були повстанням виключно єврейського населення.

Безсумнівно, у ньому брало участь грецьке населення пост-елліністичних полісів та міст на території Парфії, на це недвозначно вказує епіграфічний матеріал з Дура-Европос, де місцеве грекомовне населення вітало парфян після того, як римляни покинули місто (Russi Ben Zeev 2005, 207–209; Sommer 2005, 98). Участь арабів також очевидно знаходить підтвердження у прикладах Едесси та Хатри. Арамейськомовне населення Месопотамії не було налаштоване позитивно до римлян. Руйнування, завдані римською армією Селевкії на Тигрі та Дура-Европос, які фіксуються як епіграфічними так і археологічними джерелами можна інтерпретувати як сліди придушення згаданих у наративних джерелах повстань. Вочевидь, тактика парфян на даному етапі війни передбачала уникнення великих військових зіткнень. Такі міста як Селевкія на Тигрі та Ктезіфон, ймовірно, оборонялись не парфянською армією, а самим населенням цих міст. Діон Кассій згадує про придушення Лузієм Квіетом єврейського повстання (Dio Cass. 68, 32, 3), проте, як зазначалось, це повідомлення слід віднести до діяльності Квіета у Палестині.

Таким чином, на нашу думку, існуючі джерела вказують на різний характер повстань у Месопотамії і у Середземномор'ї. Євреї, ймовірно, також брали участь у Месопотамському повстанні, цілком можливо що вони стали превентивними жертвами римлян, які побоювались нового спалах руху, як це було у Середземномор'ї. Але говорити про специфічно єврейські повстання у Месопотамії на основі існуючої

¹ Dio Cass. 68, 30, 3: Τραϊανὸς δὲ φοβηθεὶς μὴ καὶ οἱ Πάρθοι τι νεοχημῶσωσι, βασιλέα αὐτοῖς ἴδιον δοῦναι ἠθέλησε, καὶ ἐς Κτησιφῶντα ἑλλῶν συνεκάλεσεν ἐς πεδίον τι μέγα πάντας μὲν τοὺς Ῥωμαίους πάντας δὲ τοὺς Πάρθους τοὺς ἐκεῖ τότε ὄντας, καὶ ἐπὶ βῆμα ὑψηλὸν ἀναβάς, καὶ μεγαληγορήσας ὑπὲρ ὧν καὶ κατεργάσατο, Παρθαμασπάτην τοῖς Πάρθοις βασιλέα ἀπέδειξε, τὸ διάδημα αὐτῷ ἐπιθείς.

джерельної бази немає жодних підстав, як і про прямий зв'язок з цими повстаннями з виступами євреїв у Єгипті, Кіренаїці та на Кіпрі. Показовим є те, що жоден автор, крім Євсевія, не згадує про специфічно юдейські виступи на території Месопотамії. Загальний контекст діяльності римлян на окупованих територіях та повідомлення більшості авторів і свідчення нумізматичних та епіграфічних джерел на сьогодні вказують на поліетнічний характер месопотамських повстань, які були спричинені політикою Риму на новоприєднаних територіях. У цьому контексті, безумовно, перспективним напрямком є подальше вивчення політики Риму як стосовно єврейського населення Сходу імперії, так і стосовно новоприєднаних територій в часи військових кампаній Антонінів та Северів.

REFERENCES/ ЛІТЕРАТУРА

- Chaumont M.-L. 1976: *L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte. Bd. II. 9.1*. Berlin & New York, 71–194.
- Cizek E. 1994: À propos de la guerre parthique de Trajan. *Latomus* 53.2, 376–385.
- Coskun A. (Ed.) 2012. *Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms*. Waterloo.
- Edwell P. 2013: Trajan: Imperialism Victorious and Frustrated. In: Hoyos D. (Ed.) *A Companion to Roman Imperialism*. Leiden, 251–265.
- Gregoratti L. 2012: The importance of the Mint of Seleucia on the Tigris for Arsacid History: Artabanus and the Greek Parthian Cities. *Mesopotamia*. 47, 129–136.
- Kovelman A., Gershowitz U. 2012: The Talmud's Pharmacy: The Metaphors of "Taanit". *Review of Rabbinic Judaism*. 15.2, 139–164.
- Kovelman A., Gershowitz U. 2018: Triumphalism and Messianism. Jewish Political Thinking from Second Maccabees to Bavli Sukkah. *Judaica Petropolitana*. 9, 10–19.
- Lepper F. A. 1948: *Trajan's Parthian War and Arrian's Parthika*. Oxford.
- Livshits G. M. 1957: *Klasovaya bor'ba v Iudeje i vosstanija protiv Rima*. Minsk. (In Russian)
Лившиц Г. М. 1957: *Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима*. Минск.
- Longden R. P. 1931: Notes on the Parthian Campaigns of Trajan. *The Journal of Roman Studies*. 21, 1–35.
- Mallan C. 2017: The Parthica of Pseudo-Appian. *Historia*. 66. 3, 362–381.
- McDowell R. 1935: *Coins from Seleucia on the Tigris*. Ann Arbor.
- Neusner J. 1969: *A History of the Jews in Babylonia: The Parthian period*. Scholars Press.
- Petersen L. 1968: Lusius Quietus. Ein Reitgeneral Trajans aus Mauretania. *Altatum*. 14, 211–217.
- Pucci Ben Zeev M. 2005: *Diaspora Judaism in Turmoil, 116/117 CE: Ancient Sources and Modern Insights*. Leuven.
- Sommer M. 2005: *Roms orientalische Steppengrenze: Palmyra, Edessa, Dura-Europos, Hatra: eine Kulturgeschichte von Pompeius bis Diocletian / Michael Sommer*. Stuttgart.
- Wallace-Hadrill D. 1960: *Eusebius of Caesarea*. London.
- Wiesehöfer J. 1998: *Das Partherreich und seine Zeugnisse*. Stuttgart.
- Wirth G. 1963: Zur Tigrisfahrt des Kaisers Trajan. *Philologus*. 107, 288–300.
- Wolski J. 1976: Iran und Rom. Versuch einer historischen Wertung der gegenseitigen Beziehungen. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Principat. Politische Geschichte. Bd. II. 9.1*. Berlin & New York, 195–214.

Резюме

Гуменный В. Л. *«Tumultus Iudaicus»? Парфянская кампания Траяна и восстания 116–117 гг. н. э. в Месопотамии*

Статья посвящена интерпретации восстаний 116–117 гг. н. э., которые начались на территории новоприсоединенной к Римской империи территории Месопотамии во время Парфянской кампании Марка Ульпия Траяна. Среди античных и византийских авторов не было единства, как насчет описания характера восстания, так в отношении характеристики его причин. Одна из возможных интерпретаций восстания предполагает существование связи между событиями в Месопотамии и еврейскими восстаниями против Рима, которые в 115–117 гг. н. э. вспыхнули в Египте, Киренаике и на Кипре. Автором предпринята попытка сопоставить тексты Евсевия и Диона Кассия. Первый, в своей «Хронике» упоминает о еврейском восстании в Месопотамии. В позже написанной «Церковной истории» Евсевий отходит от концепции восстания и вспоминает только о превентивной акции римских войск во главе с Лузием Квиетом против еврейского населения провинции. О репрессиях против иудеев говорят и «Хроника Зукнина» и Никифор Каллист в своей «Церковной истории». В свою очередь, Дион Кассий говоря о восстании, не упоминает его исключительно иудейский характер. По нашему мнению, Евсевий и другие источники могли зафиксировать деятельность римлян, которые опасались начала восстания евреев на территории Месопотамии. В свою очередь, восстания в Месопотамии, скорее всего, были полиэтническими по составу участников. Среди участников восстания были, скорее всего, и евреи, а сам характер восстаний был связан с римской политикой на территории Месопотамии. По мнению автора, существующие источники не позволяют говорить ни об особой роли евреев в этом восстании, ни о связях антиримских восстаний с восстаниями евреев в Средиземноморье в 115–117 гг. н. э., которые по своему характеру были двумя различными восстаниями.

Ключевые слова: Римская империя, Парфия, Месопотамия, еврейская диаспора, восстание.

Summary

V. Humennyi. *«Tumultus Iudaicus»? The Parthian Campaign of Trajan and the Mesopotamian Rebellion of 116–117 CE*

The article deals with the problem of interpreting the Mesopotamian rebellion in 116–117 CE, which enveloped the territories previously occupied by Romans during their campaign against the Parthian Kingdom. Graeco-Roman and Byzantine authors had different views describing the rebellion itself and its reasons and participants. That fact creates problems for scholars. One of the potential interpretations focuses on the hypothetical connection between the rebellion in Mesopotamia and Jewish rebellions in Egypt, Cyrenaica and Cyprus that collapsed in 115–117 CE. Author compared the texts of Eusebius and Dio Cassius. Eusebius in his «Chronicon» mentions a Jewish Rebellion in Mesopotamia. In «Historia ecclesiastica» he changed his mind and only mentioned the campaign of Lusius Quietus against Jews. Dio Cassius mentions the rebellions in Mesopotamia but there is no sign that those were Jewish rebellions. Author states that the late Eusebius and other authors probably recorded Roman preventive activity with the purpose not to allow the Jewish rebellions to spread in Mesopotamia. The Mesopotamian rebellions itself possibly had a polyethnic character and weren't connected with the idea of Jewish rebellions in the Eastern Mediterranean and Egypt in that period.

Key words: Roman Empire, Parthia, Mesopotamia, Jewish Diaspora, rebellion.

